

ادراک چند گانه نوشته احمد حسنی

در فرهنگ اسلامی تصور زمان سرشار از جنبه‌های گوناگون - مذهبی، فلسفی و علمی - است که هیچگونه تجزیه و تحلیل ساده را بر نمی‌تابد.

زمانی کسب می‌کند. این تاریخ، در ابتدا مخصوصاً همچون تجلی داوریهی الهی نسبت به مسنهایی که سخن حق را تکذیب می‌کردند و نیز نسبت به حکومتهای سنگمر، جلوه می‌کند. اما خیلی زود این جنبه‌سی‌آنکه به کلی سترده شود، جای خود را به تاریخ وحی‌های الهی می‌دهد، و این تاریخ دارای تداومی، در آن واحد نشئی و معنوی، میان حاملان این وحی‌ها - که هر یک سلف خود را تأیید می‌کند - هست. نکته‌نوم به یک مفهوم زمانی عمده در قرآن مربوط می‌شود که همانا مفهوم «أجل مُستی» یا موعد معین است. این مفهوم شامل زندگی افراد آدمی، جوامع انسانی و کُل عالم می‌شود. در پس این اصطلاح و اصطلاحهای مشابه آن، اندیشه‌تداوم مقرر نهفته است که مدت آن را مشیت الهی تعیین می‌کند، و این عقیده یا تأکید بر قدرت کامله و علم لدنی

برای توصیف یک فرهنگ از طریق برداشتی که از زمان و مکان و یا هر مفهوم اولیه‌دیگر دارد، تمایل ما بر این است که یک دستورالعمل واحد و معین، که ایسن فرهنگ را در وضعیت مختص به خود آن مشخص کند، بیابیم. اما این گونه اندیشیدن مسا را گرفتار دو پیش‌داوری می‌کند: از یک سو یک نسبت افراطی که به فرهنگها همچون مواد بسیطی بی‌ارتباط با یکدیگر می‌نگرد - و آن پیش‌داوری یکی بودن هر چیز است. از سوی دیگر، اندیشه‌ایسکه هر فرهنگ درک خاصی از زمان دارد، و این امر سبب می‌شود که آدمی بر حسب «مسنطقه» فرهنگی مسنفاوت از دیگران بیندیشد - و این پیش‌داوری ساده‌گرای است.

ما در اینجا، در باب فرهنگ اسلامی، سه سواری از برداشتی که از زمان دارد، اشاره می‌کنیم. هدف از ایسن نمونه‌ها نشان دادن این نکته است که نمی‌توان ایسن دو پیش‌داوری را به سادگی پذیرفت.

در بارهٔ زمان در قرآن

از آنجا که نمی‌توان نظر قرآن را در باب زمان آنچنانکه شایسته است، بررسی کرد - من تنها به سه نکته اشاره می‌کنم. نخست ایسکه قرآن زمان را همچون یک جنبه اساسی وحی می‌پذیرد. «تعالیم الهی» شرایط رفتار پیامبر را سامان می‌دهد، به تردیها، پرششها و واقعیهیهای جامعه اسلامی در حال رشد - چه در وجه سازمانی و چه در زمینه روابط با جوامع دیگر - پاسخ می‌دهد.

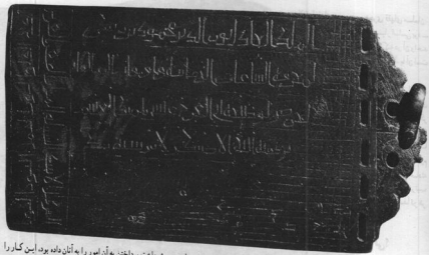
نکته دوم به «تاریخ قدسی» بدانگونه که در قرآن تحول می‌یابد، و مطابق با مقتضیات ایسن «تعالیم الهی» مربوط می‌شود. در نخستین وحی‌ها که در مکه نازل شده‌اند دور خلق و انقطاع عالم و نابودی هر چیز باز آفریده شده - که در آن هر روح بر حسب کردار خود داوری می‌شود - آشکار می‌گردد. اما از اواسط نخستین مرحله دعوت در مکه (از آغاز بعثت تا سالهای چهارم و پنجم) تاریخ مذهب «زرفانی

در فرهنگ اسلامی تصور زمان سرشار از جنبه‌های گوناگون - مذهبی، فلسفی و علمی - است که هیچگونه تجزیه و تحلیل ساده را بر نمی‌تابد.

احمد حسنی

فیلسوف تونس، مدرس مسرکز ملی مسنقافات علمی، مرسرانبه پژوهشهای دربارهٔ فارابی، ابن سینا و ابن رشد چاپ کرده است و معاون مدرسهٔ فلسفه فلسفه مسنورقان مسلمان کار می‌کند.

ساعت خورشیدی از مس که در زمان سلطان نورالدین ساخته شده است (نیمه دوم قرن هشتم ه.ق.)

الهی تطبیق می کند. اما می توان همچنین از این عقیده این نظر را به دست آورد که، به زیمان ساده، عمر اشیاء و موجودات مقدر به قوانین تقریباً طبیعی یعنی قانونی است که خداوند وضع کرده است.

علم نجوم و زمان عبادات

تقویم اسلامی متکی بر حرکت قمر است. زمان سرگزاری عبادات، مخصوصاً تعیین آغاز و پایان ماه رمضان به مشاهده ماه نو بسته است. در قدیم برای اوقات رسمی و نیز اوقات نمازهای روزانه، ساعتهای نامشغولی به کار برده می شد که مدت آنها به تناسب فصل و اقلیم جغرافیایی بستگی داشت. اما ساعات ثابت مخصوصاً در نجوم به کار گرفته می شد. پیشگویی رؤیت هلال ماه و اندازه گیری زمان - در واقع یک علم اندازه گیری زمان، علم سیقانا، وجود داشت - در مسأله آنکه که تحقیقات گسترده ای را در میان منجمان مسلمان برانگیخته اند. اینان، منجمه به اوقات عبادات توجه داشتند و این نکته از جدولهای دانش می شود که ساعات نماز هر روز از سال را معین می کردند و نیز از ابزارهای نامتلف ساعت خورشیدی و اسطرلاب - که حاوی منحنی های منطبق با اوقات نماز هستند.

آیا می توان تا بدانجا پیش رفت که ادعا کرد این تحولات علمی بر اثر مقتضیات عبادتی پدید آمده اند؟ دوست داریم پاسخ منفی بدهیم. در واقع از یک سو گرایش فقها بر این بوده است که محاسبه پیش بینی هلال را نسفی کنند و از دیگر سو پژوهش درباره رؤیت هلال ماه جزئی از تحول درونی نجوم بوده است. تا بدانجا که منحنی های اوقات نماز به تسوعی پیوندگاه نظریه و فن ساعت خورشیدی یا اسطرلاب بوده اند. دانشمندانی که بر سودمندی کار خود بسرای دین پس می نگریدند، منتظر به خاطر جلب رضایت خدای آگاهی که

شجاعت پرداختن به آن امور را به آنان داده بود، این کار را می کردند.

اما، بر عکس نیز، می توان در مشغولیت دینی دانشمندان تشنه پاسخ گویی به تقاضای جامعه را مشاهده کرد. دو امر در مساجد این نکته را تأیید می کنند: استعمال رایج ساعت خورشیدی و عادت به استفاده از خدمات یک «سوقته» (کسی که در امر تعیین زمان تخصص داشت) که گاه یک منجم بزرگ همچون ابن شاطر، منجم دمشق قرن هشتم ه.ق بود. این تقاضای جامعه میدان عمل مناسبی در اختیار منجمان ریاضیدان می گذاشت.

تاریخ نگاری، تداوم جهان و ذره گرای

مشخصه تاریخ نگاری مسلمانان غنا و گستردگی دستاوردهای آن است. گونه هایی که تاریخ نگاران مسلمان آزموده اند بسیار متنوع است چه از لحاظ موضوع مطالعه (تاریخ شهرنشینی، خواه منطقه ای، سرزمینی و جهانی، یا مذهبی و غیر مذهبی)، چه از جهت شیوه ارائه (تجسیر و شناختی، خاندانی، تسل به نسل - طبقات - سالنامه ای، که گاهی همه این موارد درهم جمع شده اند).

شکل سالنامه ای تاریخ که در آن وقایع سال به سال نقل می شوند، از زمانی که یک مبدأ زمانی کاملاً اسلامی (که از هجرت پیامبر از مکه به یثرب یا مدینه آغاز می شود) وضع گردید از چهارچوب تقویمی ارجمندی برخوردار گردید. افزون بر این در تاریخهای عمومی به کوششهایی در جهت همزمان کردن تاریخهای ملت های پیش از اسلام بر می خوریم. در واقع اندیشه یک تاریخ عمومی جهان مقتضی یک تداوم زمانی واحد است که در آن حوادث فرهنگی و طبیعی جای می گیرند.

صفحه ای که ساعتهای نماز را نشان می دهد و در مسجد بزرگ خیابان پایتخت منتهی در شمال چین آریخته شده است.

ساعت ژنرال

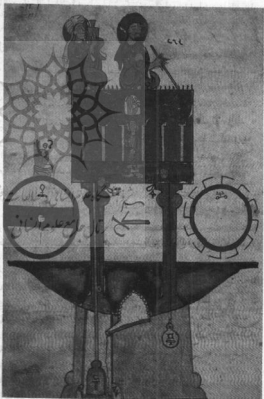
پاریس ۲۳ فوریه ۱۷۸۹

حضرت اجل ژنرال واشنگتن ، ژنرال عزیز

به محض رسیدن به این شهر با آقای جفرسن درباره ساعت شما صحبت کردم. او گفت کسی که ساعت مسدسون را ساخته یک مقصد بسیار سوده است و ساعت ساز دیگری را به نام روبیلی به من توصیه کرد. اما از آنجا که شخص اخیر هم ممکن بود یک حقه‌باز باشد، به مغازه یک نجیب‌زاده معروفه و نه یکی از سازندگان ساعت رفتیم. او گرگسون را به من توصیه کرد. یک نجیب‌زاده که با من آشنایی دارد اطمینان داد که گرگسون هم یک حقه‌باز است و هر دو متقاعد شدند که رومانی مطابق مکتب تقدیم ساعت مس سازد و او و ساتهایش از مد افتاده‌اند. گفتن این حرف درباره یک نفر در پاریس مثل این است که بگویم فلان کس یک آدم عادی در میان گوینده‌های فیلاذلفیاست. سرانجام به این نتیجه رسیدیم که آقای لاپین در اینجا در صدر اهل فن جای دارد و لذا بیشتر از هر کس دیگر حق از همه می‌خواهد. بنابراین نزد او رفتیم و با او برای ساختن دو ساعت جیبی شبیه به هم، یکی برای شما و دیگری برای خودم، به توافق رسیدیم.

فرماندار مورس

اشاره به طرح واتسنگن در گزارشی از انقلاب فرانسه
نوشته فرماندار مورس، هان، پاریس، دسامبر ۱۷۹۳

عالم فانی یا عالم باقی؟

در تحولات قرنهای دوم و سوم هجری فقهای مسلمان در فراسوی اختلافهای نظری که گاه بسیار اساسی بود در مجموع یک نظریه ذره‌گر را پذیرفته‌اند که در آن واحد هم به ماده مربوط می‌شود هم به حوادثی که مرتبط با آن است و هم به زمان.

در این نظریه اندامها از اجزای همگون تجزیه‌ناپذیری تشکیل شده‌اند که فقط از طریق حوادثی که در آنها روی می‌دهد و خصیصه معینی را در آنها ایجاد می‌کند از یکدیگر متمایز می‌شوند. سه عقیده بسرخ‌ی از ایشان (معتزلیها) اندامهای متشکل از ایسن ذرات و بسرخ‌ی از حوادث تسا فراسوی لحظه‌ای که در آن سه حیات رسیده‌اند، تعداد می‌یابند. به نظر بعضی دیگر (اشعریها)، برعکس، هر حادثه در هر لحظه توسط خدا باز آفریده می‌شود و به همین ترتیب ذرات و اندامها تنها به لحاظ حادثه‌ای که توسط خدا در هر لحظه در آنها خلق می‌شود، دوام می‌یابند.

اما فیلسوفان مسلمان که فعالیتشان در امتداد فلسفه ارسطو و نوافلاطونی قرار دارد، مخالف فقهایان بودند. آنها نه تنها بر سر نظریه ذره‌گرایی (برای آنان همچون ارسطو زمان مقوله‌ای متداوم است) بلکه در مورد جاودانگی عالم، مثلاً الکتدی (متوفی در حدود ۲۵۲ ه. ق) می‌گوید که عالم طول مدت معین دارد، اما از زمان نابرابری (متوفی در ۳۲۹) به بعد فلاسفه نظریه جاودانگی عالم را پذیرفتند. آنان وابستگی معلولی عالم را به اصل اول یا خدا نمی‌کنند، اما در نظر ایشان یک لحظه نخستین که مشخص آغاز جهان باشد، وجود ندارد. استدلالهای طرفداران و مخالفان نظریه جاودانگی عالم مسائل مرتبط با بی‌نهایت، علت و معلول، دشواریهای منطقی مربوط به آغاز جهان را بطنه میان معرفت مثبت الهی با زمان را هم دیر گرفت.

این اشاره کوتاه به اندیشه زمان در عالم اسلام نشان می‌دهد که این اندیشه یک اندیشه تجزیه‌ناپذیری که مشخصه فرهنگ اسلامی در یکپارچگی آن باشد نیست و نمی‌توان آن را در قالبی که حاوی همه تشنگات آن باشد جای داد. گوشه‌هایی که در اینجا و آنجا برای توضیح بسرخ‌ی از رفتارهای موقتی جوامع اسلامی امروز، از طریق یک نگرش خاص اسلامی نسبت به زمان، صورت می‌گیرد، نسبی «جزمیت فرهنگی» را بر آن دو پیش‌داوری می‌افزاید که به موجب آن نگرشی که به صورت سرمشق و میزان غیرموقتی پدید می‌آید هویت انسانها را در آثار و رفتارشان تسعین می‌کند.

ترجمه ع. پیراتوند

ساعت آبی با آینه‌های خودکار که در کتاب (بلاغات و اختراعات فنی، تألیف الجزری، دانشمند ترکه، توصیف شده است، نسخه خطی آن مورخ قرن هفتم ه. ق است.